

شاخصه های گفتگوی سازنده از منظر قرآن و روایات

مبینا غنی زاده^۱

چکیده

در دنیای پیچیده و شلوغ امروزی، مهارت برقراری گفتگوی سازنده به یک نیاز اساسی تبدیل شده است. این نوع گفتگو تنها به تبادل نظر و به اشتراک گذاری افکار محدود نمی‌شود. بلکه شامل درک عمیق دیدگاه‌های گوناگون، همدلی و احترام متقابل، و تلاش برای پیدا کردن راه‌حل‌های خلاقانه و پایدار است. این مقاله به بررسی شاخصه های گفتگوی سازنده از منظر قرآن و روایات با روش توصیفی-تحلیلی می‌پردازد. نتایج نشان داد که در آیات قرآن و روایات شاخصه های ایجابی گفتگو سازنده؛ سخن نرم، سخن روان و ساده، کلام رسا، جدال احسن و موعظه حسنه، منصف بودن، رعایت ادب کلام هستند. همچنین شاخصه های سلبی گفتگو سازنده در قرآن و روایات؛ درک موضوع گفتگو، توجه به گفته نه گوینده، استدلال طلبی و حق محوری، پرهیز از سخنان لغو، بیهوده و بی‌فایده، دوری از نزاع و اختلاف در گفتگو است.

کلیدواژه: گفتگو، سازنده، گفتگو سازنده، قرآن، روایات.

^۱ - طلبه سطح دو حوزه علمیه فاطمیه ریگان

مسئله گفتگوی سازنده، به معنای بحث و تبادل نظر و به اشتراک گذاشتن افکار با یکدیگر است. این گفتگوها به عنوان پلی برای ایجاد روابط قوی و حل مشکلات، برای برقراری ارتباط مؤثر با دیگران ضروری هستند و در زندگی اجتماعی از اهمیت بالایی برخوردارند. این هنر شامل درک عمیق دیدگاه‌های مختلف است. در واقع، گفتگو مهارت‌هایی را شامل می‌شود که از جمله آن‌ها می‌توان به همدلی، احترام متقابل و تلاش برای یافتن راه‌حل‌های خلاقانه و پایدار اشاره کرد.

قرآن کریم به گفتگو اهمیت زیادی می‌دهد و آن را به عنوان راهی برای رسیدن به سعادت و رستگاری انسان معرفی می‌کند. گفتگو یکی از مهم‌ترین آداب معاشرت و وسیله‌ای برای ارتباط با دیگران است. قرآن به عنوان سخن حق، گفتگو را ابزاری قوی برای حضور قلب و دیدگاهی حمایتی در جنبش اجتماعی اندیشه انسانی می‌داند و آن را زمینه‌ای مشترک برای جنبش‌های سیاسی، اجتماعی و فکری در مسائل اختلافی و همچنین بستری برای ایجاد روابط و پیوندهای اجتماعی تلقی می‌کند. خود قرآن به عنوان کتاب گفتگو، داستان‌های مختلفی از گفتگوها را روایت کرده و به اندیشه گفتگو دعوت می‌کند. هدف قرآن ترویج گفتگو و ایجاد دیالوگ است. در قرآن بر اهمیت گفتگو میان ادیان و تمدن‌ها تأکید دارد و خواستار شکل‌گیری جامعه‌ای مبتنی بر گفتگو است؛ جامعه‌ای که نتایج مثبتی به همراه داشته باشد.

در رابطه با این موضوع مطالعاتی از جمله ؛ ایروانی (۱۳۸۶) در مقاله خود به آداب گفتگو از دیدگاه قرآن و حدیث می‌پردازد. برقراری ارتباط مؤثر با دیگران، به ویژه از طریق گفتگو، نیازمند یادگیری و به‌کارگیری مهارت‌ها، اخلاق و آدابی است که شامل گروه‌های مختلف از خانواده تا جامعه می‌شود. نبود این موارد در روابط افراد، چه به دلیل ناآگاهی و چه به علت ناتوانی، می‌تواند منجر به سردی و بی‌اثر شدن روابط، قطع ارتباطات و حتی بروز تنش‌ها و درگیری‌ها گردد. در این راستا، آموزه‌های دینی به‌طور گسترده‌ای به بررسی عناصر، عوامل و آسیب‌های ارتباط مؤثر، به‌ویژه آداب گفتگو پرداخته‌اند. به مهم‌ترین عوامل برقراری ارتباط گفتاری مؤثر، معیارهای سخن شایسته و موانع و آسیب‌شناسی ارتباط می‌پردازد و در پایان، به برخی از آداب ویژه گفتگو با گروه‌های خاص و راهکارهای تحقق آن‌ها بر اساس آموزه‌های دینی اشاره می‌کند.

محرمی (۱۳۹۲) در مقاله خود به نقش گفتگوی سازنده و بدون مخاصمه در ایجاد روابط مؤثر از دیدگاه قرآن می‌پردازد. نظر به اینکه خالق هستی ترسیم‌کننده روابط حاکم بر جهان است، از این رو

بهترین الگوی روابط میان انسانها، از طریق خالق یکتا ترسیم می‌گردد. هدف اصلی از برقراری ارتباط انتقال پیام است و کلام بعنوان زیربنای ارتباط، نقش گفتگوی سازنده را بیش از پیش نمایان می‌سازد. از دیدگاه روانشناسی مؤلفه‌هایی مانند: همدلی، مثبت اندیشی، اعتماد به نفس، قاطعیت، صداقت، رعایت ادب و احترام و ... از مصادیق رفتاری یک گفتگوی سازنده می‌باشند و عواملی مانند خشم، جدال، خصومت، موضع گیری در کلام و سوء تفاهم که شامل عدم بیان خوب، عدم صراحت، کلی گویی، طعنه و کنایه، عدم رعایت ادب و صداقت، سطحی نگری و ... مانع گفتگوی سالم می‌گردد. ناگفته نماند که ارتباط غیر کلامی (زبان بدن) نقش بسزایی در تحکیم روابط ایفاء می‌نماید. با رجوع به قرآن و بررسی آیات الهی می‌توان گفت از نظر قرآن گفتگویی سالم و سازنده است که دارای مقدمات عقلی، حکمت و عقلانیت باشد (جدال احسن) و حاصلی جز رشد، امنیت و آرامش را در بر نداشته باشد و همین امر تداعی کننده برهان رب پروردگار در مورد حضرت یوسف (ع) می باشد که این برهان بی چون و چرا، مورد پذیرش حضرت یوسف (ع) قرار گرفت. لذا همه این مؤلفه ها در پرتو ایمان، بندگی و تقوی تحقق می‌یابند. بنابر این گفتگویی که بدون پشتوانه علمی و از روی کذب و تمسخر و ... بیان گردد، جز اضطراب، پرخاشگری و قطع ارتباط حاصلی در بر نخواهد داشت. لذا قرآن تأکید دارد، گفتار باید از ویژگیهای حکمت، قاطعیت، بلاغت، جدال احسن، و... برخوردار و از همه مهمتر حرمت افراد حفظ گردیده و از آفات زبانی مصون باشد. بنابراین، تمامی این مؤلفه‌ها در سایه ایمان، بندگی و تقوا به وجود می‌آیند. از این رو، گفتگویی که بدون پایه علمی و با نادرستی و تمسخر مطرح شود، تنها منجر به اضطراب، پرخاشگری و قطع ارتباط خواهد شد. به همین دلیل، قرآن بر این نکته تأکید می‌کند که گفتار باید دارای ویژگی‌های حکمت، قاطعیت، بلاغت و جدال احسن باشد و از همه مهم‌تر، حرمت افراد باید حفظ شود و از آفات زبانی در امان بماند.

ماهرزاده و رجبی (۱۳۹۹) در مقاله خود به آداب گفتگو در خانواده با تأکید بر آموزه های دینی می پردازد. خانواده به عنوان نخستین محیط برای شکل گیری روابط و تعاملات انسانی شناخته می‌شود. در این نهاد کوچک، عمیق‌ترین ارتباطات برقرار می‌شود که زمینه‌ساز روابط آینده افراد خواهد بود. در این راستا، زبان به عنوان مهم‌ترین ابزار ارتباطی به شمار می‌آید. تعالیم اسلامی در مورد نحوه و محتوای گفتگو در خانواده، از آغاز تا پایان، توصیه‌هایی ارائه می‌دهد که به آن «آداب گفتگو» گفته می‌شود. در این مقاله، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از کتب تفسیری و روایی، به بررسی اصول بنیادین ایجاد یک ارتباط کلامی سالم میان اعضای خانواده از دیدگاه تربیتی پرداخته شده است. نتایج نشان می‌دهد که در آیات الهی و روایات معصومین (علیهم السلام)، آداب ارتباط

کلامی با تبیین ویژگی‌ها در سه مولفه اصلی (گوینده، شنونده و محتوا) بیان شده است. داوودی و ملاشاهی زارع (۱۴۰۰) در مقاله خود به اخلاق و آداب گفتگوی سازنده از منظر قرآن و روایات پرداخته است. گفتگو و استدلال در جهان آفرینش از زمان پیش از خلقت انسان آغاز شده است. خداوند در مورد آفرینش آدم با فرشتگان صحبت می‌کند، در حالی که هنوز فرآیند خلقت او به پایان نرسیده است. پس از اعلام خداوند درباره آفرینش انسان و جانشینی او، بحث و تبادل نظر میان فرشتگان آغاز می‌شود و آن‌ها از خداوند درباره حکمت آفرینش و جایگاه آدمی سوال می‌کنند. این موضوع باعث می‌شود که گفتگو و مناظره در میان انسان‌ها نیز ادامه یابد. با توجه به نیاز جامعه امروز به درک متقابل و تعامل سازنده، این مقاله به بررسی اخلاق و آداب گفتگوی سازنده از منظر قرآن و نهج البلاغه می‌پردازد و برخی از اصول اخلاقی و آداب گفتگوی سازنده که می‌تواند به تفاهم بهتر کمک کند و ما را از اشتباهات احتمالی محافظت کند مورد بررسی قرار می‌گیرد. نتایج نشان می‌دهد که از مهم‌ترین آداب گفتگوی سازنده می‌توان به ادب و احترام متقابل، رازداری، رعایت تقوای الهی، شنیدن با دقت، پرهیز از توهین و انتقاد تند اشاره کرد. همچنین، برخی از آفات گفتگو شامل تعصب، تقلید کورکورانه، پیروی از حدس و گمان، تبعیت از هوای نفس، خشم و پرگویی نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد.

با توجه به تحقیقاتی که انجام شده است تاکنون شاخصه های گفتگو سازنده از دیدگاه آیات قرآن و روایات انجام نشده است و این مقاله به شاخصه های گفتگوی سازنده از منظر قرآن و روایات می‌پردازد.

۱. مفهوم شناسی:

۱-۱. گفتگو

در لغت نامه دهخدا گفتگو به معنی مباحثه. مجادله. گفت و شنود است.^۱ گفتگو که در زبان عربی به آن "حوار" گفته می‌شود، از واژه "محاوره" مشتق شده است که به معنای مراجعه در سخن است. الزبیدی در کتاب "تاج العروس" بیان می‌کند: «حوار به معنای محاوره است و محاوره به معنای

^۱ دهخدا، لغت نامه، واژه گفتگو.

پاسخ‌گویی و بازگشت به سخن و کلام در مکالمه است.»^۱ او توضیح می‌دهد که افراد با یکدیگر گفتگو می‌کنند و به سخنان یکدیگر رجوع می‌کنند و در واقع، آنها در حال محاوره هستند.^۱ طبرسی نیز در این زمینه می‌گوید: «تجاوز به معنای بازگشت است و همان محاوره است. گفته می‌شود که حاوره محاوره یعنی سخن را با او بازگرداند و با هم گفتگو کردند.^۲» بنابراین، گفتگو به معنای بازگشت و محاوره است.^۳

اما در مورد جدال، راغب اصفهانی در تعریف آن توضیحات خاصی ارائه داده است: جدال به معنای مذاکره در زمینه منازعه و طلب غلبه است و ریشه آن به واژه "جدلت الحبل" برمی‌گردد که به معنای پیچاندن و محکم کردن طناب است. واژه "جدیل" نیز از همین ریشه نشأت می‌گیرد. همچنین "جدلت البناء" به معنای محکم کردن یک ساختمان است و "درع مجدولۀ" به سپری اشاره دارد که به خوبی تقویت شده است. "اجدل" به عقابی با بنیه قوی اشاره دارد و "المجدل القصد" به ساختمانی مستحکم اشاره می‌کند. در واقع، جدال به معنای پیچاندن نظرات یکدیگر است. گفته شده که ریشه جدال به کشتی‌گیری و به زمین انداختن طرف مقابل برمی‌گردد. خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: «به راه پروردگارت با حکمت و موعظه نیکو دعوت کن و با آنچه بهتر است با آنها جدال کن. پروردگارت داناتر است به کسی که از راه او گمراه شده و او داناتر است به هدایت‌یافتگان» (نحل: ۱۲۵). در این آیه، اگر کسی با شما جدال کرد، به آنها بگویید که خداوند داناتر است. (قد جادلتنا فاکثرت جدالنا): تو با ما به جدال پرداخته‌ای و این جدال‌ها میان ما بسیار شده است. ما به جز جدل، به تو ضربه‌ای نزدیم و انسان به طور کلی در جدل از هر چیز دیگری بیشتر است. خداوند متعال می‌فرماید: (و هم یجادلون فی الله) آنها در مورد خداوند جدال می‌کنند. (یجادلنا فی قوم لوط) درباره قوم لوط با ما بحث می‌کند و (و جادلوا بالباطل) با باطل به جدل می‌پردازند. از میان مردم، برخی هستند که در مورد خدا جدال می‌کنند و در حج جدالی وجود ندارد. (یانوح قد جادلتنا) ای نوح، تو با ما به جدل پرداخته‌ای.^۴

^۱ -الزبیدی، تاج العروس، ج ۳، ص ۱۶۲

^۲ - طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۰۸

^۳ - طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۳، ص ۳۰۹

^۴ - راغب اصفهانی، مفردات غریب القرآن، ص ۸۹

منطقی تأکید کنند و در صورتی که هر یک از آن‌ها متوجه اشتباه خود شد، با صداقت به آن اعتراف کند. همچنین نباید خطاهای علمی و معرفتی خود را با اشتباهات اخلاقی توجیه کنند. قرآن کریم بر این نکته تأکید دارد که هر گفتگویی باید بر اساس دانش و پیروی از آن به عنوان یک اصل بنیادین مورد توجه قرار گیرد. همچنین، مجادله بر اساس جهل و گمان را گناهی بزرگ می‌داند و آن را نشانه‌ای از وجود رذایل اخلاقی مانند خودبزرگ‌بینی، دروغ‌گویی و حق‌ستیزی در فرد مجادله‌گر تلقی می‌کند. کسانی که بدون دلیل و حجت به مجادله درباره آیات خدا می‌پردازند، در نظر خدا و مؤمنان، مایه عداوت بزرگی هستند و خدا بر دل هر متکبر زورگویی مهر می‌نهد.^۱

بنابراین یکی از شرایط اساسی برای برقراری گفتگوی سازنده و مفید حق محوری است و این که هر دو طرف واقعاً متعهد به پیروی از حقیقت و واقعیت بر اساس مستندات منطقی و قابل قبول باشند.

۳-۴. پرهیز از سخنان لغو، بیهوده و بی‌فایده

واژه «لغو» طبق تعریفی که در مفردات راغب آمده، به هر عملی اطلاق می‌شود که بدون تفکر و تأمل انجام گیرد و از اهمیت خاصی برخوردار نباشد. همچنین، گاهی به هر نوع گفتار ناپسند نیز لغو گفته می‌شود.^۲ یکی از ویژگی‌های انسان‌های کامل در قرآن، دوری از سخنان بیهوده است. زیرا کمال عقل و ایمان با عظمت و کبریایی در تناسب است. انسان عاقل به این ویژگی توجه می‌کند و به زندگی نیکو و جاودانه‌ای که با آن سازگار است، اهمیت می‌دهد و آنچه را که نادانان و سفیهان به آن توجه دارند، در نظرش بی‌ارزش و خوار می‌داند.^۳

در آیه‌ای آمده است: «و اگر سخن لغوی بشنوند، از آن اعراض می‌کنند و می‌گویند: اعمال ما برای ما و اعمال شما برای شماست. سلام بر شما، ما هرگز به دنبال نادانان نیستیم» (قصص ۵۵). و چه زیباست که در آیه‌ای دیگر آمده: «در آنجا هیچ سخن زشت و بیهوده‌ای نشنوند» (غاشیه ۱۱).

^۱ - پیشگر، آداب سخن در قرآن و روایات، ص ۸-۷.

^۲ - راغب اصفهانی، معجم المفردات الفاظ القرآن، ص ۴۷۲.

^۳ - طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۱۹.

یکی دیگر از مسائلی که قرآن بر اجتناب از آن تأکید دارد، پرهیز از سخن نادرست و دروغ است. در سوره حج، آیه ۳۰ به این موضوع اشاره شده و می‌فرماید: «فاجتنبوا قول الزور» یعنی از گفتار نادرست دوری کنید. صاحب تفسیر مجمع البیان، قول زور را به معنای دروغ تفسیر کرده است.^۱

بنابراین یکی از شاخصه هاس سلبی گفتگو سازنده و مفید پرهیز از سخن لغو، نادرست و دروغ است.

۳-۵. دوری از نزاع و اختلاف

تبادل افکار و اطلاعات یکی از نیازهای اساسی اجتماعی است که به انسان‌ها کمک می‌کند تا موانع پیشرفت خود را از میان بردارند. در گفتگو سازنده و مفید بسیاری از مردم با نصیحت‌های نیکو و سخن حق، به راحتی آن را می‌پذیرند و از آن پیروی می‌کنند. گروه دیگری که بیشتر به دنبال دلایل و استدلال‌ها هستند، نیاز به گفتار حکیمانه و منطقی دارند. اما اقلیتی وجود دارند که برای گفتگو با آن‌ها باید از روش مجادله استفاده کرد. یکی از ویژگی‌های اساسی مجادله، تمایل طرفین به روشن شدن حقیقت است، بدون اینکه گفتگو به توهین و کنایه‌زنی آلوده شود. چنین مجادله‌ای را می‌توان مجادله احسن نامید.^۲ خداوند پیامبرش را به دعوت مردم به مجادله احسن توصیه می‌کند: «ادع الی السبیل ربک بالحکمۃ و الموعظۃ الحسنه و جادلهم بالتی هی احسن» (نحل: ۱۲۵)؛ یعنی مردم را با حکمت و موعظه نیکو به راه خدا دعوت کن و با بهترین شیوه مناظره کن. قرآن همچنین مسلمانان را به مجادله احسن با اهل کتاب تشویق می‌کند: «و لا تجادلوا اهل الکتاب الا بالتی هی احسن» (عنکبوت: ۴۶)؛ بدین معنا که مسلمانان باید با اهل کتاب جز به نیکوترین شیوه بحث و گفتگو نکنند، مگر با کسانی که معاند هستند.

این نوع مجادله هیچ سودی ندارد، زیرا رفتار ملایم و مدارا با دیگران ممکن است عواقب منفی به همراه داشته باشد و به عنوان نشانه‌ای از ضعف مسلمانان تلقی شود. اما مجادله‌ای که غیر مشروع و ناپسند است، به معنای تلاش جدل‌کننده برای به تصویر کشیدن حق به عنوان باطل و باطل به عنوان حق است و هدف او تحقیر و شرم‌ده کردن طرف مقابل می‌باشد. این نوع جدل که موجب دشمنی و خصومت می‌شود و روابط دوستانه را از بین می‌برد، در اسلام غیر مجاز و ناپسند شناخته شده است.

^۱ - همان، ج ۱۶، ص ۲۰۸.

^۲ - طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۲۱۶.

در مورد جدل و نهی پیامبر اسلام و ائمه از آن، از امام صادق (ع) سوال شد. ایشان فرمودند که جدل به طور کلی نهی نشده، بلکه از جدلی نهی شده که نیکو نباشد^۱.

بنابراین، در گفتگوهای سازنده، تلاش می‌شود تا جهل و ابهامات به آگاهی و یقین تبدیل شوند. در جوامع انسانی، افراد به گروه‌های فکری مختلف تقسیم می‌شوند و هر گروه نیازمند رویکرد خاصی است.

نتیجه گیری

با بررسی آیات قرآن و روایات، می‌توان نتیجه گرفت که در یک گفتگوی سازنده، طرفین باید احساس امنیت و راحتی نسبت به یکدیگر داشته باشند. بنابراین، گفتگوی سازنده از افراط و تفریط به دور است و بر پایه اعتدال و انصاف بنا شده است. در صورت بروز انتقاد، عزت فرد حفظ می‌شود و تعریف و تمجید نیز او را به عرش نمی‌برد. در این نوع گفتگو، احترام و ادب در کلام رعایت می‌شود و سخنان به صورت روان و بدون ابهام و پیچیدگی بیان می‌گردد. این گفتار، قاطع و صادقانه است و هیچ‌گونه تخریب یا آزار به کسی وارد نمی‌کند. این وضعیت زمانی محقق می‌شود که شخصیت افراد متعادل، مهربان و عاری از کینه و نفاق باشد. در نتیجه، نزدیکی به منبع خیر و رحمت و بندگی خداوند متعال، رنگ الهی را به زندگی می‌بخشد.

در آیات قرآن و روایات شاخصه های گفتگو سازنده؛ سخن نرم، سخن روان و ساده، کلام رسا، جدال احسن و موعظه حسنه، منصف بودن، رعایت ادب کلام هستند. شاخصه های سلبی گفتگو سازنده در قرآن و روایات؛ درک موضوع گفتگو، توجه به گفته نه گوینده، استدلال طلبی و حق محوری، پرهیز از سخنان لغو، بیهوده و بی‌فایده، دوری از نزاع و اختلاف در گفتگو است. این فرهنگ قرآنی است و در چنین جامعه‌ای می‌توان به آرامش زندگی کرد و بهشتی که خداوند وعده داده است، به حقیقت خواهد پیوست.

^۱ - فلسفی، سخن و سخنوری، ص ۱۸۹.

منابع و مأخذ:

*قرآن

*نهج البلاغه

۳. ایروانی، جواد، آداب گفتگو از دیدگاه قرآن و حدیث، الهیات و حقوق پاییز، شماره ۲۵، ۱۳۸۶ ه.ش.
۴. پیشگر، زری، آداب سخن در قرآن و روایات، پژوهشنامه معارف قرآنی، دوره ۲، شماره ۴، خرداد ۱۳۹۰ ه.ش.
۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، انتشارات ضریح آفتاب، ۱۳۸۱ ه.ش.
۶. داوودی، سیده زهرا و ملاشاهی زارع، عیسی، اخلاق و آداب گفتگوی سازنده از منظر قرآن و روایات، چهارمین کنگره بین المللی تحقیقات بین رشته ای در علوم انسانی اسلامی، فقه، حقوق و روانشناسی، تهران، ۱۴۰۰ ه.ش.
۷. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۱ ه.ش.
۸. راغب اصفهانی، حسین: «مفردات الفاظ القرآن»، دمشق، دارالقلم، بیروت، دارالسامیه، چ اول، ۱۴۱۶ ق.
۹. شریعت مداری، علی، نقد و خلاقیت در تفکر، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۰ ه.ش.
۱۰. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان، قم، دفتر نشر اسلامی، ۱۳۷۴ ه.ش.
۱۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ه.ش.
۱۲. فضل الله، محمد حسین، گفتگو در قرآن کریم، ترجمه حسین میردامادی مرکز بین المللی گفتگوی تمدن‌ها، انتشارات هرمس، ۱۳۸۰ ه.ش.
۱۳. فلسفی، محمد تقی، سخن و سخنوری، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰ ه.ش.
۱۴. قرطبی، تفسیر القرطبی، دار الکتب المصریة، القاهرة، ۱۳۸۴ ه.ق.
۱۵. لیثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم والمواعظ، تحقیق حسین الحسنی البیرجندی، قم: مؤسسه فرهنگی دار الحدیث، ۱۴۱۸ ه.ق.
۱۶. ماهروزاده، طاهره؛ رجبی، مهدیه، آداب گفتگو در خانواده با تأکید بر آموزه های دینی، مطالعات تربیتی و روانشناختی خانواده، بهار و تابستان، شماره ۲، ۱۳۹۹ ه.ش.

۱۷. محرمی، فاطمه، نقش گفتگوی سازنده و بدون مخاصمه در ایجاد روابط مؤثر از دیدگاه قرآن، حوزه علمیه حضرت عبدالعظیم(ع)، ۱۳۹۲.ش.
۱۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیرنمونه، ج ۱۳، تهران، دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۴.ش.